

Marcin Muszyński

<https://orcid.org/0000-0001-7393-8866>

Uniwersytet Łódzki

Analiza recepcji teorii starzenia się w Polsce na przykładzie teorii aktywności i teorii wycofania

Analysis of aging theory reception in Poland on the example of
activity theory and disengagement theory

Streszczenie. Celem artykułu nie jest rekonstrukcja dwóch klasycznych teorii starzenia się – teorii aktywności oraz teorii wyłączenia, ale prezentacja ich recepcji przez polskich naukowców. Podstawą przeprowadzenia tej analizy, oprócz potrzeby sprawdzenia stanu wiedzy o teorii starzenia się, jest konieczność przyjrzenia się efektom wysiłku, jaki włożono w rekonstrukcję głównych perspektyw teoretycznych w polskiej gerontologii społecznej. Tematyka podjęta w artykule wydaje się ważna, a to dlatego, że jakość recepcji teorii starzenia się ma istotny wpływ na prowadzone badania. Lepsza jakość rekonstrukcji teorii powinna skutkować szerszym ich wykorzystaniem, zarówno w badaniach eksploracyjnych, jak i weryfikacyjnych, przykładowo jako źródło hipotez, pytań badawczych, a także eksplanacji i zrozumienia pozyskanych danych. Wnioski z przeprowadzonej analizy ujawniły, że w większości przypadków recepcje prezentowane w polskim piśmiennictwie gerontologicznym są fragmentaryczne, ubogie pod względem opisu i przedstawienie genezy. Często brakuje krytycznych komentarzy. Zaproponowane zostały metody analizy pozwalające na podniesienie jakości nowo powstających recepcji teorii starzenia się.

Słowa kluczowe: teorie starzenia się; recepcja; teoria aktywności; teoria wyłączenia

Summary. The aim of the article is not to reconstruct two classic aging theories (activity theory and disengagement theory), but the presentation of its reception which was made by Polish scientists. The basis for this analysis is, except the need to check the current state of knowledge about aging theories, a necessity to look closer at the effects of the efforts that have been put into the reconstruction of major theoretical perspectives in social gerontology in Poland. The subject matter in the article is important because the quality of aging theories reception has a significant impact on the research. High quality of theory reconstruction should lead to its wider use, both in exploratory and verification research, for example as

a source of hypotheses, research questions, as well as an explanation and understanding of the obtained data. The conclusions from the analysis revealed that the majority of aging theory receptions presented in the Polish gerontological literature are fragmentary, they do not provide rich information, and they lack the origins. Critical comments are often missing. Methods of analysis have been proposed. The suggested methods of analysis might help to increase the quality of new aging theories reception that will emerge in Poland in the future.

Keywords: aging theories; reception; activity theory; disengagement theory

Wprowadzenie

W gerontologii społecznej postęp mierzony jest teoriami starzenia się, które traktować należy jako probierz kolektywnych kompetencji danej grupy społecznej, są zwierciadłem stanu rozwoju społecznego (Muszyński, 2011), wskazują na relacje pomiędzy jednostką lub starzejącą się populacją a instytucjami społecznymi i ekonomicznymi, zarówno w kontekście stratyfikacji społecznej, a także jako czynnik wyrównywania szans. Mogą wskazywać na siły prowadzące do upełnomocnienia (*empowerment*)* (populacji) osób starych lub ich pozbawiania. W końcu ukazują ewolucje poglądów na starość i starzenie się (Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012). Są także podstawą do formowania polityki społecznej, wywierając tym samym wpływ na tworzenie norm i sposobów odgrywania dostępnych ról w starości (por. Bengtson, Burgess, Parrott, 1997; Muszyński, 2016a).

W wielu publikacjach naukowych z zakresu gerontologii społecznej wymienia się cały katalog różnych teorii starzenia się (por. Chabior, 2000; Trafaiątek, 2006; Zboina, 2008; Szarota, 2010; Szmaus-Jackowska, 2011; Czekanowski, 2012; Bugajska, 2012; Pikuła, 2015; Worach-Kardas, 2015; Wrótniak, 2015; Grzelak-Kostulska, 2016; Konieczna, 2016; Krzysztofiak, 2016; Kubiak, 2016; Chabior, 2017). Wydaje się, że u podstaw takiej prezentacji leży wyrażona (najczęściej) *implicite* teza o wzajemnym uzupełnianiu się tych teorii, które razem dają pełniejszy wgląd w procesy społecznego starzenia się. Co więcej, przedstawienie całego teoretycznego dorobku danej

* Idea upełnomocnienia (*empowerment*) w wymiarze indywidualnym odnosi się do działań i procesów pozwalających jednostce na zwiększenie kontroli nad własnym życiem, a także wyposażenie w wiedzę i umiejętności, które pogłębią jej wiarę w siebie. W wymiarze strukturalnym upełnomocnienie polega na pokonaniu barier wynikających z istniejących w danej strukturze społecznej wpływów, które zmniejszają szanse objęcia kontroli nad własnym życiem (por. Szmagałski, 2006). Jest to innymi słowy zapewnienie sprawczości jednostki zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i w wymiarze społecznym.

dziedziny pokazuje, że prezentowana wiedza jest ugruntowana i uteoretyczniona. Pozwala to na zapoznanie się z wieloma teoriami starzenia się wskazującymi na intelektualne bogactwo dorobku naukowego gerontologii społecznej, jednakże za cenę koniecznych skrótów. Lapidarny przegląd różnych teorii starzenia się znaleźć także można w uznanych publikacjach pełniących funkcję podręczników akademickich (por. Szatur-Jaworska, Błędowski, Dziegielewska, 2006; Fabiś, Wawrzyniak, Chabior, 2015). Ostatnio coraz częściej pojawiają się publikacje, w których odchodzi się od wypisywania listy znanych i mniej znanych teorii starzenia się na rzecz ukazania kontekstu powstania danej teorii (por. Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012; Serdyńska, 2013; Kozerska, 2014) lub wybrania jednej perspektywy, która służy do interpretacji zgromadzonego materiału empirycznego (por. Fabiś, 2018).

Jednakże pomimo licznych opisów teorii starzenia się w polskiej literaturze gerontologicznej nadal znajduje się niewiele opracowań, które w sposób wyczerpujący ukazują wybraną perspektywę teoretyczną. Do tych starszych recepcji zaliczyć należy prace Doroty Techniczek (1968), Jerzego Piotrowskiego (1973), Marii Susułowskiej (1975, 1989), Józefa Rembowskiego (1984), Barbary Tryfan (1993), Adama Zycha (1995) i Brunona Synaka (1999), natomiast do nowszych – publikacje Jerzego Halickiego (2006, 2017), Marka Niezabitowskiego (2007), Celiny Timoszyk-Tomczak i Beaty Bugajskiej (2012), Małgorzaty Malec (2012), Danuty Seredyńskiej (2013), Marcina Muszyńskiego (2016, 2017a, b, c), Pawła Brudka (2016), Katarzyny Winieckiej i Adama Zycha (2017) oraz Celiny Timoszyk-Tomczak (2017).

Teoretyczno-metodologiczna podstawa badań

Przedmiotem analizy recepcji naukowego zajmowania się tekstem są utrwalone wypowiedzi dotyczące teorii starzenia się. Recepcja jest przetwarzaniem tekstu, jego interpretacją. Ta z kolei, jak pisze Tadeusz Buksiński (1992, s. 43), występuje w sytuacjach niejasności, nieokreśloności, sprzeczności czy niezadowolającej informacyjności przedmiotu. Recepcja teorii starzenia się jest objaśnianiem sobie sensu znaczenia danych pojęć, zjawisk czy mechanizmów. Innymi słowy, badacz aktywnie konstruuje własne indywidualne rozumienie tekstu. Mechanizm przetwarzania tekstu można powiązać zarówno z nadawcą, jak i z odbiorcą. Typowym przykładem przetwarzania i wiązania tekstu z nadawcą jest przekład z języków obcych, natomiast nadawanie znaczenia, komentarze, interpretacje łączy się z pozycją odbiorcy (Wienold, 1986, s. 81). Naukowy charakter recepcji nie kończy się na właści-

wej bądź błędnej interpretacji tekstu, ale na argumentacji przyjętej interpretacji, która sformułowana jest w intersubiektywnie sprawdzanej wypowiedzi. Zatem jak przekonuje Siegfried J. Schmidt, „interpretacja naukowa to naukowo kontrolowana i świadomie argumentowana rekonstrukcja recepcji tekstów” [...]. Nie ogranicza się tylko do podania sensu jakiegoś tekstu, ale dostarcza argumenty, oceny i komentarze (Schmidt, 1986, s. 131–132). Podsumowując, można powiedzieć, że recepcja* składa się z interpretacji oraz argumentacji.

Na podstawie powyższych ustaleń skonstruowana została procedura recepcji teorii starzenia się. Część przedwstępna polegała na wyłonieniu tekstów naukowych, które zostały poddane analizie. Stosując jakościową analizę tekstu, badacz przy doborze próby badawczej może kierować się wyłącznie względami merytorycznymi. Dlatego też materiał badawczy dobrano na podstawie poniższych kryteriów. Pierwszym było kryterium bezpośredniego korzystania z dzieł obcojęzycznych. Wzięto pod uwagę teksty tylko tych polskich badaczy, którzy bezpośrednio korzystali z literatury obcojęzycznej. Intencją było dotarcie autorów, którzy nadali pierwotne sensy i znaczenia teoriom starzenia się. Pominęto wszystkie rekonstrukcje, które są wielokrotnie powielane w różnych publikacjach, w warstwie zarówno semantycznej, jak i leksykalnej. Drugim, było kryterium powszechności**. Chodziło o wyłonienie takich recepcji teorii starzenia się, które odnaleźć można w zdecydowanej większości polskich publikacji z zakresu gerontologii społecznej. Ostatnim było kryterium szczegółowego i pełnego opisu teorii starzenia się. Założeniem, jakie legło u podstaw wyłonionych wytycznych, było dotarcie do jakościowo najlepszych recepcji teorii starzenia się, aby móc wskazać, po pierwsze, co zostało zrekonstruowane, a po drugie, jak zostało to zrobione.

* Prezentowany w artykule sposób recepcji nie jest jednym, jaki można znaleźć w literaturze specjalistycznej. Przykładowo zdaniem Gottharta Wunberga (1986, s. 257–258) istnieją cztery możliwości recepcji. Pierwszą nazywa czysto recepcyjną. Jej istota sprowadza się do wysłuchania i odczytania tekstu. Jest to najbardziej rozpowszechniona forma recepcji. Więcej zależy tutaj od samego odbiorcy aniżeli od recypowanego tekstu. Druga możliwość to recepcja twórcza, która określana jest badaniem wpływów i zapożyczeń. Trzecia wiąże się z podejściem analitycznym, czyli takim, w którym badacz w sposób naukowy zajmuje się analizowanym tekstem. Wynikiem tych działań są teksty argumentacyjne. Czwarty sposób to recepcja analityczno-twórcza, dokonywana przez krytyka, który ustanawia nowy horyzont oczekiwań, tworząc tym samym nowy tekst.

** W badaniu przyjęto, że kategoria powszechności w naukach społecznych zaczyna się od 70%.

Z uwagi na powyższe kryteria wybrano dwie klasyczne teorie starzenia się. Pierwsza z nich to teoria aktywności będąca jedną z najdłużej funkcjonujących form eksplikacji omawianego zjawiska i najlepiej przetestowanych oraz nadal rozwijanych perspektyw teoretycznych. W polskiej literaturze gerontologicznej można odnaleźć wiele odniesień, w których autorzy raz czynią z niej główną podstawę przeprowadzanych badań, a raz używają jej jako argumentu dla wprowadzenia programów aktywizujących seniorów. Druga to teoria wycofania, która mimo iż została przez zdecydowaną większość badaczy odrzucona, to pod koniec lat 90. ubiegłego stulecia idea wyłączenia odrodziła się m.in. za sprawą Larsa Tornstama (2005) wskazującego, że społeczność gerontologów popełniła błąd, marginalizując znaczenie mechanizmu wycofania jednostki z życia społecznego i powołując do życia teorię gerotranscendencji*.

Część wstępna recepcji polegała na wyłonieniu kategorii analitycznych powiązanych z interpretacją (w tym przypadku cech strukturalnych teorii: jej założeń, pojęć, twierdzeń) oraz argumentacją (w tym przypadku krytycznych odczytań teorii, w których odnaleźć można argumentacje, oceny i komentarze służące do nadania sensu całości zgromadzonego materiału).

Część właściwa opisywanej procedury to szczegółowa analiza wybranych teorii starzenia się wraz z porównaniem stanu ich recepcji do innych teorii starzenia się. Pozwoliło to na lepsze zrozumienie badanego zjawiska. W tej części opracowany został tekst przedstawiający wyniki analiz. W efekcie przyjętej procedury nie powstała nowa całościowa rekonstrukcja dwóch klasycznych teorii starzenia się, ale za to ujawniony został stan ich recepcji w Polsce. Wyniki przeprowadzonych analiz mają pomóc w podniesieniu jakości nowo powstających recepcji teorii starzenia się.

Wyniki analizy recepcji teorii aktywności i teorii wycofania w Polsce

Kategoria analityczna – umiejscowienie teorii (założenia)

Jedną z pierwszych kategorii analitycznych jest umiejscowienie teorii. Należy przez nie rozumieć podanie źródła pochodzenia teorii starzenia się. W analizowanej literaturze doszukać się można poważnych rozbieżności co

* Niezwykle ważne jest poczynienie tu uwagi, że teoria gerotranscendencji nie odnosi się do procesu wycofania, jak twierdzą niektórzy jej adwersarze. Wychodzi poza dualizm aktywność–wycofanie.

do paradygmatycznego umiejscowienia teorii aktywności. Raz perspektywa ta lokowana jest w interakcjonizmie symbolicznym (por. Halicki, 2006; Serdyńska, 2013), a raz w funkcjonalizmie strukturalnym (por. Synak, 1999; Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012). Bardzo często źródło pochodzenia teorii nie jest podane (Rembowski, 1984; Tryfan, 1993; Zych, 1995). Jednakże pomimo braku jednoznacznego wskazania genezy omawianej teorii, czasami można ją zrekonstruować na podstawie opisów przedstawiających społeczne mechanizmy charakterystyczne dla późnej dorosłości. Warstwa opisowa (por. Rembowski, 1984; Tryfan, 1993) pozwala umiejscowić teorię aktywności w paradygmacie zarówno funkcjonalizmu strukturalnego, jak i interakcjonizmu symbolicznego. Wskaźnikiem tego pierwszego umiejscowienia są zauważalne powiązania teorii aktywności z teorią roli, która w gerontologii społecznej identyfikowana była z podejściem funkcjonalistycznym. Nacisk kładziony był na zrozumienie struktury wyznaczającej role społeczne, definiowane jako zbiór społecznych oczekiwań wobec jednostki, determinujących jej działanie. Uwidacznia się to w podkreślaniu ważności odgrywanych ról społecznych w starości (por. Rembowski, 1984; Synak, 1999; Halicki, 2006, 2017), opisie zjawiska ich utraty (*role losses*), a przez to doświadczania braku ciągłości w ich odgrywaniu (*role discontinuity*). Wskaźnikiem umiejscowienia teorii aktywności w interakcjonizmie symbolicznym jest powiązanie jej z koncepcją satysfakcji życiowej (por. Zych, 1995; Halicki, 2006) będącej efektem podtrzymania wysokiej aktywności mającej istotny wpływ na ocenę własnego „ja” (por. Rembowski, 1984).

O ile istnieją trudności w przypisaniu teorii aktywności do jednego z paradygmatów, o tyle badacze dokonujący recepcji teorii wycofania nie mają żadnych wątpliwości co do umiejscowienia tej teorii w strukturalizmie funkcjonalnym (Rembowski, 1984; Synak, 1999; Halicki, 2006; Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012; Serdyńska, 2013). Jest ona bezpośrednio łączona z pracami Talcotta Parsonsa, amerykańskiego socjologa, jednego z twórców podejścia funkcjonalistycznego (por. Techniczek, 1968; Zych, 1995; Synak, 1999; Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012). Umiejscowienie tej teorii jest silnie zaznaczone także w warstwie opisowej, w której charakteryzowany jest proces wyłączania (por. Rembowski, 1984; Zych, 1995; Synak, 1999; Halicki, 2006, 2017). Wskazywane są przede wszystkim potrzeby i wymagania społeczeństwa. Występuje silna orientacja na utrzymanie równowagi społecznej (por. Halicki, 2006) poprzez funkcjonalne ustępowanie (por. Rembowski, 1984).

Badacze na Zachodzie, a w szczególności pochodzący z krajów anglosaskich, najczęściej zaliczają obie opisane teorie do nurtu funkcjonalistyczne-

go (por. Powell, 2006). W Polsce także można spotkać tak silnie wyartykułowane stanowisko (Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012). Zwolennicy tej tezy wskazują, że teorie te dążą do uniwersalistycznego opisu procesu starzenia się, sytuując swoje wyjaśnienie w strukturze społecznej. Źródłem tego poglądu należy doszukiwać się w klasycznej pracy z zakresu gerontologii społecznej zatytułowanej *Personal Adjustment in Old Age* autorstwa Ruth Cavan, Ernesta Burgess'a, Roberta Havighursta oraz Herberta Goldhamera (1949). To właśnie w tej pracy położone zostały podwaliny pod teorię aktywności.

Kategoria analityczna – pojęcia

Kolejną kategorią analityczną są pojęcia. „Pojęcie” to nazwa używana na określenie danej klasy obiektów, zjawisk o wspólnych cechach, które im przysługują. W gerontologii, tak jak w każdej innej dyscyplinie naukowej, mamy do czynienia z wypracowanym systemem pojęć charakterystycznych dla przedmiotu badań. Terminy gerontologiczne są pomostem między teoriami starzenia się a światem społecznym. Poniżej znajdują się losowo wybrane terminy gerontologiczne, które można rozwinąć w systemy pojęć, tworzyć odpowiednie klasyfikacje czy typologie, są to: starość, starzenie się, fazy życia, zadania rozwojowe, progi starości, potrzeby psychiczne, role społeczne, przystosowanie do starości, style życia w starości, kryzysy w starości, bilans życia, więzi emocjonalne, samotność, osamotnienie, konsument, pokolenie, przygotowanie do starości, wychowanie do starości, geragogika, dyskryminacja, stereotypy, marginalizacja, zabezpieczenie społeczne. Niektóre z tych terminów są etykietą dla koncepcji lub teorii starzenia się, inne tworzą system pojęć zrozumiałych jedynie w odniesieniu do innych pojęć.

Wyłonienie zbioru terminów odnoszących się do danej teorii jest niezwykle istotne, ponieważ pojęcia czynią teorię starzenia się konkretną, szczegółową i sprawdzalną. W analizowanej literaturze przedmiotu niewiele uwagi poświęca się samym pojęciom (por. Susułowska, 1975; Rembowski, 1984; Zych, 1995; Halicki, 2006; Timoszyk-Tomczak, Bugajska, 2012; Serdyńska, 2013). Są one prawie nieobecne. Rezygnacja z przedstawiania siatki terminologicznej teorii wraz z podaniem definicji tych pojęć oraz określeniem występującej między nimi zależności może być podyktowana m.in. tym, że są one obecne w twierdzeniach. Innymi słowy, być może badacze dokonujący recepcji teorii starzenia się założyli, że samo przedstawienie twierdzeń, na które składają się pojęcia, pozwoli uważnemu czytelnikowi ustalić zbiór terminów konstytutywnych dla recypowanej teorii, zwłaszcza kiedy czytelnik odniesie się do nazwy teorii – aktywności, wycofania –

jednoznacznie wskazującej na najważniejsze terminy. Niemniej rezygnacja z przedstawiania siatki terminologicznej obu teorii generuje poważne problemy z możliwością ich wykorzystania w badaniach. Są jednak wyjątki od powyższej reguły. Precyzyjne definiowanie pojęć wraz z podaniem typologii można odnaleźć tam, gdzie ma to swoje uzasadnienie w prowadzonych projektach naukowych (por. Tryfan, 1993), jednakże, co należy podkreślić, nie zawsze są one bezpośrednio wywiedzione z oryginalnej teorii.

Kategoria analityczna – twierdzenia

Następną kategorią analityczną są twierdzenia. W nich to przede wszystkim wyrażone są mechanizmy starzenia się. Tworzą one esencjonalną warstwę rozumienia tego, co prezentuje dana teoria. Polscy badacze, dokonując rekonstrukcji teorii starzenia, skoncentrowali się przede wszystkim na twierdzeniach. W kilku zdaniach wyrazili istotę recypowanych teorii. Ta lapidarność stylu jest jednocześnie siłą i słabością recepcji teorii starzenia się na gruncie polskiej gerontologii społecznej. Z jednej strony prezentacja taka pozwala czytelnikowi szybko zorientować się w najważniejszych teoriach starzenia się, z drugiej zaś brak dodatkowych wyjaśnień odnoszących się do twierdzeń czyni je mało zrozumiałymi. Zdarza się, że podane twierdzenia pozostawione są bez dodatkowych wyjaśnień. Jeśli są przytoczone, to mają charakter szczątkowy (por. Rembowski, 1984; Tryfan, 1993; Synak, 1999; Seredyńska, 2013). Nie zwrócono uwagi na te opracowania, które krytycznie odnosząc się do recypowanych teorii, jednoznacznie wskazują, że twierdzenia te są jedynie odbiciem postulatów dotyczących zmian rozwojowych w starości.

Prawdziwości przedstawianych twierdzeń można dowieść jedynie poprzez argumentację opartą na modelu badań dedukcyjnych bądź indukcyjnych. Rekonstrukcja teorii starzenia się na gruncie polskiej gerontologii społecznej nie obejmuje swoim zasięgiem naukowej argumentacji prezentowanych twierdzeń. Zatem czytelnik nie ma szansy, by móc rozstrzygnąć zasadność głoszonych tez, które często jawnie dokonują wartościowania. Musi przyjąć na słowo, uwierzyć, że podane implikacje pozwalające na zrozumienie istniejących mechanizmów w późnej dorosłości rzeczywiście są prawdziwe. Skutkować to może bezrefleksyjnym wykorzystaniem tych twierdzeń do legitymizacji własnych badań, opinii i sądów.

Jedynym wyjątkiem od tej reguły jest rekonstrukcja twierdzeń teorii wycofania. Polscy badacze wyczerpująco opisali główne mechanizmy starzenia się w podanej teorii. Jedną z ciekawszych propozycji dotyczących prob-

lemu wycofania osób starszych z ról społecznych przedstawił Marek Niezabitowski (2007). Inne publikacje także charakteryzują się drobiazgowym sposobem prezentacji materiału. Ujawniony został zespół hipotez dotyczący procesu wycofania (por. Zych, 1995). Wskazano i wyjaśniono, na czym polega mechanizm wycofania oraz na jakich płaszczyznach przebiega (por. Rembowski, 1984; Zych, 1993, Halicki, 2006).

Kategoria analityczna – krytyczne odczytania teorii

Ostatnią kategorią analityczną pozwalającą na zrozumienie stanu recepcji wybranych do analizy teorii starzenia się w Polsce jest zbadanie tych teorii pod kątem obecności ich krytyki i oceny.

Polscy badacze, dokonawszy recepcji dwóch klasycznych teorii starzenia się – aktywności i wycofania – przypisali im określone wartości. Pierwszej, utożsamianej z interakcjonizmem symbolicznym, nadali pozytywne znaczenie, podczas gdy drugiej, lokowanej w strukturalizmie funkcjonalnym, przyznali znaczenie negatywne. Perspektywa interakcjonistyczna cieszy się wśród badaczy większym uznaniem, ponieważ zrywa ze sformalizowanymi, zorganizowanymi, ustrukturyzowanymi formami życia społecznego i skupia się na interakcji jako podstawowym procesie społecznym. Podkreśla aktywną rolę człowieka w kreacji własnego życia. Natomiast strukturalizm funkcjonalny jawi się przede wszystkim jako perspektywa, która stara się utrzymać status *quo* istniejącego układu społecznego. Jest konserwatywna i z gruntu przeciwna zmianom społecznym, które uważa za destrukcyjne. Co więcej, wyjaśnienia swoje lokuje w strukturze społecznej, pozbawiając tym samym jednostkę podmiotowego charakteru jej działania. Tak więc przypisanie teorii starzenia się do danego paradygmatu ma swoje implikacje w postaci nadania jej konkretnego znaczenia. W Polsce teorię aktywności częściowo utożsamia się z perspektywą interakcjonistyczną, co niewątpliwie wpływa na brak krytycznych opracowań tej teorii. Czasami pojawiają się głosy wskazujące na pewne jej niedostatki, ale to tylko w kontekście autorskich badań z wykorzystaniem tej perspektywy teoretycznej (por. Tryfan, 1993).

Nie ma żadnej innej teorii starzenia się, która doczekałaby się tak gruntownej krytyki, jak teoria wyłączenia. Krytyka ta prowadzona jest przede wszystkim poprzez obnażanie niedoskonałości strukturalizmu funkcjonalnego*. Wskazuje się na badania obalające podstawowe twierdzenia funkcjo-

* Syntetyczne ujęcie tej krytyki odnaleźć można w pracach Doroty Techniczek (1968) i Marka Niezabitowskiego (2007).

nalnego wycofania (por. Piotrowski, 1975), co wykazała w swoich pracach Tryfan (1993) opisująca osoby starsze żyjące na wsi. Nie można zatem mówić o uniwersalności tego mechanizmu społecznego starzenia się. Należy przy tym pamiętać, że zastrzeżenia były artykułowane na gruncie konkurencyjnego paradygmatu starającego się zdyskredytować podstawowe założenia strukturalizmu funkcjonalnego. Nie sposób jednak zgodzić się ze wszystkimi zarzutami formułowanymi pod adresem teorii wycofania, ponieważ – jak potwierdzają niektórzy badacze mimo wyrażonej przez siebie krytyki – okres starości naznaczony jest zmianami w obrębie dychotomii aktywność–bierność (por. Piotrowski, 1975).

Wnioski

Pomimo że w badaniach zostały wzięte pod uwagę najlepiej opracowane w polskiej literaturze gerontologicznej teorie starzenia się (teoria aktywności i teoria wycofania), to wyniki przeprowadzonych analiz ujawniły, że recepcje te są niekompletne i podają sprzeczne informacje. Szczególnie chodzi tu o teorię aktywności. Pojawiają się w związku z tym kolejne pytania: z czego wynikają te sprzeczności i niedostatki? jaki jest stan recepcji pozostałych teorii starzenia się?

Odpowiadając na pierwsze pytanie, należy wskazać, że analiza może być prowadzona na dwóch przecinających się kontinuumach: tworzy ją z jednej strony analiza przedmiotowo-strukturalna teorii vs analiza procesualna teorii, z drugiej zaś czas powstania teorii vs czas recepcji teorii. Analiza przedmiotowo-strukturalna prowadzi do wyodrębnienia własności teorii. Ma charakter względnie statyczny i koncentruje się na różnicach w stosunku do innych teorii. Celem analizy procesualnej jest uchwycenie zmian, jakie dokonują się zarówno w obrębie samej teorii, jak i na tle innych teorii. Analiza czasu powstania teorii kładzie nacisk na wykrycie charakterystycznych warunków dla okresu powstania teorii. Prowadzi do statycznego charakteru poznania. Z kolei analiza czasu recepcji teorii odnosi się do wielu różnych, przenikających i nakładających na siebie, sposobów ujmowania, interpretowania, rozumienia i przekształceń badanej teorii. Ukazuje zmiany, jakie zaszły w teorii na przestrzeni czasu. W efekcie tego podziału powstają cztery obszary (zob. diagram 1). Pierwszy, oznaczony literą A, odnosi się do recepcji ukończonej teorii w czasie jej powstania (opis statyczny). W obszarze B mamy do czynienia z opisem genezy teorii w czasie jej powstania (opis dynamiczno-stacyjny). Obszar oznaczony literą C dotyczy recepcji jednej z wielu

zmodyfikowanej wersji teorii (opis statyczny-dynamiczny). Natomiast obszar D jest zapisem procesu zmian, jakim od początku podlegała analizowana teoria (opis dynamiczny).

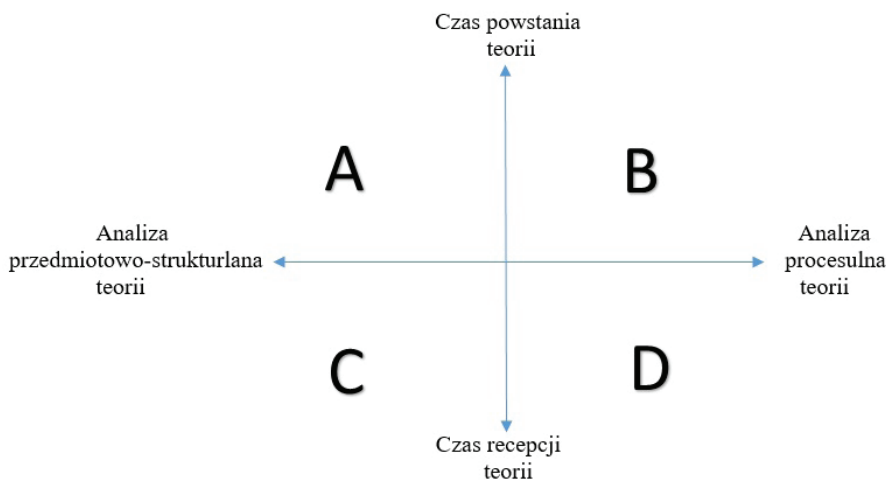

Diagram 1. Matryca obszarów recepcji teorii

Źródło: opracowanie własne

Powyższe ustalenia ułatwiają zrozumienie sprzeczności i niedostatków, które pojawiają się w prezentacji wybranych teorii starzenia się w polskim piśmiennictwie gerontologicznym. Wynikają one z przyjętego, najczęściej wyrażonego *implicite*, sposobu analizy i opracowania danej teorii. Wydaje się, że najbardziej rozpowszechnionym podejściem analitycznym wśród polskich badaczy jest recepcja ukończonej teorii w czasie jej powstania (A) oraz jednej z wielu zmodyfikowanych jej wersji (C). Rzadziej można spotkać recepcję genezy teorii w czasie jej powstania (B), a zupełną rzadkością są takie recepcje, w których prezentowana jest teoria ukazująca wszystkie zmiany, jakie zaszły od chwili powstania teorii aż do momentu jej recepcji (D). Stąd można wyprowadzić ogólniejszy wniosek, że polskie recepcje teorii starzenia się mają charakter bardziej statyczny niż dynamiczny. Badacze w opisie teorii w większym stopniu koncertują się na strukturze aniżeli na procesie. Za przykład niech posłużą omawiane w niniejszym artykule klasyczne teorie starzenia się. Analiza oryginalnych tekstów dotyczących teorii aktywno-

ści napisanych na przestrzeni kilku dziesięcioleci ujawnia, że w swych założeniach teoria ta wyrasta z perspektywy funkcjonalistycznej, jednakże w latach 70. XX w. za sprawą Bruce'a W. Leona, M. A. Verna Bengtsona i Jamesa A. Petersona (1972) teoria aktywności została przeformułowana w kierunku paradygmatu interakcjonistycznego. W polskich opracowaniach wskazuje się na inne teorie, jak teoria ciągłości (por. Synak, 1999) czy teoria kompetencyjna (Leszczyńska-Rajchert, 2005; Szarota, 2010), będące modyfikacją bądź uzupełnieniem teorii aktywności. Jednakże czym innym jest podjęcie się rozwijania danej perspektywy naukowej w miejscu, gdzie nie wytrzymała ona silnego naporu krytyki, a czym innym wskazanie powinowactwa innych teorii, które nawiązują do aktywności, ale były ufundowane na odmiennych założeniach. Brak ukazania zmian, jakie następowały w rozumieniu aktywności na przestrzeni kilkudziesięciu lat w teoriach gerontologicznych spowodował powstanie pozornych sprzeczności polegających na przyporządkowaniu teorii aktywności do różnych paradygmatów. Nie inaczej jest z teorią wycofania, błędnie uważaną za przebrzmiałą. Ostra krytyka funkcjonalizmu strukturalnego doprowadziła do tego, że rozwój tej perspektywy został zarzucony*. Spetryfikowana forma teorii wycofania łatwiej poddaje się rekonstrukcji oraz krytyce. Przez to jest ona jedną z najlepiej zrekonstruowanych teorii starzenia się (por. Techniczek, 1968; Niezabitowski, 2007). Jednakże wyniki analiz koncentrujących się na procesualnym aspekcie recepcji wskazują na ponowne zainteresowanie badaczy tą teorią (por. Achenbaum i Bengtson, 1994). Zjawisko wycofania zostało włączone do jednej z najbardziej ugruntowanych teorii starzenia się w literaturze gerontologicznej, jaką jest teoria selektywnej optymalizacji i kompensacji (SOC) autorstwa Paula Baltesa (1997). Wskazuje się w niej, że w starości równowaga pomiędzy korzyściami wynikającymi z rozwoju a stratami zostaje zaburzona i przechyla się w kierunku strat. Zatem aby temu przeciwdziałać, człowiek reaguje na czynniki ograniczające towarzyszące starzeniu się w taki sposób, że porzuca działania, które są dla niego mniej znaczące (selekcja), koncentrując się na tych, które są dla niego w danej chwili najważniejsze (optymalizacja). Wątki te zostały w polskich recepcjach przemilczane.

Nie da się uniknąć niedoskonałości związanych z recepcją teorii. Każda z nich jest napisana z jakiejś perspektywy. Ma służyć określonym celom.

* Współczesna teoria strukturacji autorstwa Anthony'ego Giddensa stara się wyjść poza znaną w socjologii dychotomię jednostka– społeczeństwo i dąży do wyjaśnienia, w jaki sposób działanie człowieka jest strukturyzowane w codziennych praktykach życia społecznego. Przy czym struktury społeczne reprodukowane są w działaniach człowieka.

Ważne jest, aby minimalizować zniekształcenia powodujące rozbieżności. Znalezienie złotego środka pomiędzy określonym rygorem metodologicznym, czyli prowadzeniem w systematyczny sposób badań według przyjętej procedury (Czakon, 2014), a metodologiczną tolerancją (Lakatos, 1970), rozumianą jako otwarta postawa wobec nowych pomysłów, co może być pożądane szczególnie w badaniach jakościowych (por. Muszyński, 2018), powinno zaowocować powstawaniem jakościowo lepszych rekonstrukcji. Inspiracją może być opisana matryca obszarów recepcji, która pozwala na diagnozę rodzaju danej rekonstrukcji (A, B, C, D) oraz dokonywanie ciągłego ich porównywania. Przy okazji tych rozważań można zwrócić uwagę na status użytej w tym artykule metodologii. Za jej pomocą badacz jest w stanie uchwycić (choć nie w pełni) aspekt zarówno strukturalny, jak i procesualny danej teorii. W literaturze przedmiotu można znaleźć jeszcze bardziej rozbudowane propozycje analizy teorii (Ciczkowski 1995; Śliwerski, 1998, 2004; Muszyński, 2015), które rzadko wykorzystywane są przy recepcji teorii starzenia się w Polsce.

Odpowiadając na drugie pytanie, należy podkreślić, że mimo iż bogactwo przywoływania różnych teorii starzenia się w polskiej literaturze gerontologicznej daje ogólne rozeznanie w głównych naukowych eksplikacjach fenomenu starości, to w zdecydowanej większości przypadków każda recepcja jest fragmentaryczna, uboga pod względem sposobu opisu oraz przedstawienia tła powstania. Jest to cechą charakterystyczną wielu publikacji naukowych, w których dokonuje się przeglądu stanu rozwoju teoretycznego gerontologii społecznej. Często brakuje krytycznych komentarzy. Rzadko kiedy pojawia się wyczerpujący opis tego, co głosi dana teoria. Nieliczne wyjątki tylko potwierdzają regułę. Ma to swoje określone konsekwencje, może bowiem skutkować brakiem możliwości wykorzystania przez innych badaczy teorii starzenia się jako źródła hipotez, pytań badawczych, a także ram interpretacyjnych dla zgromadzonych wyników badań empirycznych. Opis przedstawianych teorii starzenia się ogranicza się często do dwóch lub trzech zdań, roszcujących sobie pretensje do podsumowania wieloletnich badań czy toczących się dyskusji, które często przynosiły zaskakujące rozstrzygnięcia. W prowadzonych w Polsce badaniach nad starzeniem się i starością autorzy często nie ujawniają swojego warsztatu. Konkludując tę część wypowiedzi, można przyjąć, że jakość recepcji teorii starzenia się ma istotny wpływ na prowadzone badania. Lepsza jakość rekonstrukcji teorii, w których podana jest konceptualizacja pojęć i operacjonalizacja w postaci przykładowych narzędzi badawczych, skutkować powinna szerszym ich wykorzystaniem, zarówno w badaniach eksploracyjnych, jak i w badaniach weryfikacyjnych.

Badacze, którzy dokonali recepcji teorii starzenia się, nie pokazali własnego warsztatu analizy. Nie wskazali na mocne strony oraz słabości wynikające z przyjętej praktyki interpretacyjnej. Co więcej, w Polsce brakuje teoretycznych analiz, które dokonałyby krytycznego przeglądu dorobku gerontologii społecznej, a powstające ostatnio nieliczne prace w tym zakresie nie kompensują istniejących braków. Ten niedostatek publikacji będących rezultatem badań o charakterze teoretycznym, mających na celu tworzenie teoretyczno-metodologicznych fundamentów odnoszących się do zjawiska starości i starzenia skutkuje brakiem szerokiej perspektywy umożliwiającej dokonanie rzetelnej oceny teoretyczności gerontologii społecznej. Analizy teoretyczne, nie tylko w Polsce, wciąż stanowią *terra incognita* wszystkich badań prowadzonych na gruncie gerontologii społecznej.

Bibliografia

- Achenbaum W. A., Bengtson, V. L. (1994), *Re-engaging the disengagement theory of aging*, „The Gerontologist” 34.
- Baltes P. B. (1997), *On the incomplete architecture of human ontogeny: Selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory*, „American Psychologist” 52(4).
- Brudek P. (2016), *Larsa Tornstama teoria gerotranscendencji jako teoria pozytywnego starzenia się*, „Psychologia Rozwojowa” 21(4).
- Bugajska B. (2012), *Tożsamość człowieka w starości. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Buksiński T. (1992), *Wartości w procesie interpretacji*, [w:] T. Buksiński (red.), *Prawda i wartości w poznaniu humanistycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Burgess E. W., Cavan R. S., Goldhamer H., Havighurst R. J (1949), *Personal adjustment in old age*, Science Research Associates, Chicago.
- Chabior A. (2000), *Rola aktywności kulturalno-oświatowej w adaptacji do starości*, Instytut Technologii Eksploatacji w Radomiu, Radom-Kielce.
- Chabior A. (2017), *Wspomaganie procesu pomysłnego starzenia się u ludzi starych. Między powinnością a profesją*, Impuls, Kraków.
- Ciczkowski W. (1995), *Strukturalizm genetyczny w badaniach nad rozwojem myśli pedagogicznej*, [w:] W. Jamrozek, (red.), *Stan i perspektywy historii wychowania*, Wydawnictwo Eruditus, Poznań.
- Czakon W. (2014), *Kryteria oceny rygoru metodologicznego badań w naukach o zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie” 1(161).

- Czekanowski P. (2012), *Społeczne aspekty starzenia się ludności w Polsce. Perspektywa socjologii starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Fabiś A., Wawrzyniak J., Chabior A. (2015), *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Impuls, Kraków.
- Fabiś A. (2018), *Troski egzystencjalne w starości. Ujęcie geragogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Grzelak-Kostulska E. (2016), *Seniorzy w Polsce w świetle procesów modernizacyjnych*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Halicki J. (2006), *Społeczne teorie starzenia się*, [w:] M. J. Halicycy, (red.), *Zostawić ślad na ziemi*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Halicki J. (2017), *Społeczne teorie starzenia się. Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Thesaurus Silesiae, Katowice.
- Konieczna E. (2016), *Seniorzy i film. Aktywizacja i integracja społeczna osób starych przez uczestnictwo w kulturze filmowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Krzysztofiak D. (2016), *Oblicza starości w perspektywie lokalnej. Studium socjopedagogiczne*, Impuls, Kraków.
- Kubiak M. (2016), *Polityka społeczna wobec ludzi starych w Polsce na tle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Lakatos I. (1970), *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*, [w:] I. Lakatos, A. Musgrave, *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lemon B. W., Bengston V. L., I Peterson J. A. (1972), *An exploration of the activity theory of aging. Activity types and life satisfaction among in-movers to a retirement community*, „Journal of Gerontology” 27(4).
- Leszczyńska-Rajchert A. (2005), *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Malec M. (2012), *Gerotranscendencja – teoria pozytywnego starzenia się. Założenia i znaczenie*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 13.
- Marshall V. (1999), *Analyzing social theories of aging*, [w:] V. L. Bengtson, K. W. Schaie, (red.), *Handbook of theories of aging*, Springer Publishing Company, Nowy Jork NY.
- Muszyński M. (2011), *Do czego potrzebne są nam teorie starzenia się?*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 12.
- Muszyński M. (2015), *Strukturalizm genetyczny*, „Edukacja Dorosłych” 1.
- Muszyński M. (2016a), *Starość w perspektywie postmodernistycznej*, [w:] M. Muszyński (red.), *Starość w kontekście społecznym i zdrowotnym*, „Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej” 1 (11).
- Muszyński M. (2016b), *Przegląd wybranych stanowisk dotyczących teorii gerotranscendencji*, [w:] E. Dubas, M. Muszyński (red.), *Refleksje nad s. Obiektywny i subiektywny wymiar starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Muszyński M. (2017a), *Teoria biegu życia*, [w:] A. A. Zych (red.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Thesaurus Silesiae, Katowice.

- Muszyński M. (2017b), *Teoria ciągłości*, [w:] A. A. Zych (red.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Thesaurus Silesiae, Katowice.
- Muszyński M. (2017c), *Teoria kompetencyjna*, [w:] A. A. Zych (red.), *Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Thesaurus Silesiae, Katowice.
- Muszyński M. (2018), *Etapy ewaluacji badań jakościowych – perspektywa konstruktywistyczna* „Rocznik Andragogiczny” 25.
- Niezabitowski M. (2007), *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*, Wydawnictwo Naukowe ŚLĄSK, Katowice.
- Pikuła N. (2015), *Poczucie sensu życia osób starszych. Inspiracje do edukacji w starości*, Impuls, Kraków.
- Piotrowski J. (1973), *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Powell J. L. (2006), *Social theory of aging*, Rowman & Littlefield, Lanham MD.
- Rembowski J. (1984), *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Poznań.
- Schmidt S. J. (1986), *Interpretacja – fikcyjność – fikcjonalność*, [w:] H. Orłowski (oprac.), *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*, Czytelnik, Warszawa.
- Serdyńska D. (2013), *Dyskursy edukacyjne o starości w naukach humanistycznych i społecznych. Analiza konferencji ogólnopolskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Susułowska M. (1975), *Problematyka i osiągnięcia psychologii gerontologicznej*, [w:] J. Piotrowski (red.), *Starzenie się i starość w badaniach gerontologicznych w Polsce*, Polskie Towarzystwo Gerontologiczne, Warszawa–Wrocław.
- Susułowska M. (1989), *Psychologia starzenia się*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szarota Z. (2010), *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia na przykładzie Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dzięgielewska M. (2006), *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa.
- Szmagalski J. (2006), *Metody pracy socjalnej w kontekście funkcji prakseologicznej pedagogiki społecznej*, [w:] E. Marynowicz-Hetka, *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szmaus-Jackowska A. (2011), *Troska o siebie osób w starszym wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Synak B. (1999), *Ludzie starzy*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.), *Encyklopedia socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Śliwerski B. (1998), *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Śliwerski B. (2004), *Metateoretyczne badania teorii wychowania*, [w:] T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski (red.), *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.

- Techniczek D. (1968), *O kierunkach badań w dziedzinie socjologii i psychologii społecznej wieku starszego*, „Studia Socjologiczne” 2.
- Timoszyk-Tomczak C., Bugajska B. (2012), *Przyszłościowa perspektywa czasowa w starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Timoszyk-Tomczak C. (2017), *Teoria gerotranscendencji – jej potencjał i ograniczenia*, „Gerontologia Polska” 3.
- Tornstam L. (2005), *Gerotranscendence. A developmental theory of positive aging*, Springer Publishing Company, Nowy Jork NY.
- Trafaiiałek E. (2006), *Starzenie się i starość. Wybór tekstów z gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Uczelniane, Wszechnica Świętokrzyska, Kielce.
- Tryfan B. (1993), *Wiejska starość w Europie*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.
- Wienold G. (1986), *Przetwarzanie tekstu. Uwagi o tworzeniu kategorii strukturalnej historii literatury*, [w:] H. Orłowski (oprac.), *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*, Czytelnik, Warszawa.
- Winiecka K., Zych A. A. (2017), *Teoria wymiany społecznej. Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności*, Thesaurus Silesiae, Katowice.
- Worach-Kardas H. (2015), *Starość w cyklu życia. Społeczne i zdrowotne oblicza później dorosłości*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice.
- Wrótniak J. (2015), *Zasoby psychospołeczne osób w podeszłym wieku z poczuciem samotności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Wunberg G. (1986), *Model analizy recepcji tekstów literackich*, [w:] H. Orłowski (oprac.), *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*, Czytelnik, Warszawa.
- Zboina B. (2008), *Jakość życia osób starszych*, Stowarzyszenie „Nauka, Edukacja, Rozwój”, Ostrowiec Świętokrzyski.
- Zych A. (1995), *Człowiek wobec starości*, Wydawnictwo Interart, Warszawa.

